

Idejna strujanja u Hrvatskoj 1948.—1952.

BILJANA KASIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se istražuje idejna scena u Hrvatskoj određena na prijelazu u peto desetljeće promjenama nastalim po sukobu s Informbiroom i prijeporima vezanim uz utjecaje duhovnih strujanja sa Zapada. Pritom se u kontekstu partijske države analizira položaj i uloga tradicionalnih nacionalnih institucija (Sveučilište, Matica hrvatska, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), a djelomice osvjetljava i prinos hrvatskog emigrantskoga kruga okupljenog oko *Hrvatske revije*.

Istraživanje je nastalo na temelju uvida u arhivske materijale, emigrantski tisak i raznovrsnu literaturu iz tog vremena.

1. Razdoblje društvenog života u Hrvatskoj od 1948. do ranih pedesetih godina, u pogledu idejnih strujanja napose u stvaralaštvu, nije određivo samo unutar općezvanih globalnih odrednica. Pritom se ponajprije misli na sukob između Komunističke partije Jugoslavije i sovjetskog vodstva, na radikalnan zaokret u poslijeratnoj politici nakon Petog kongresa Komunističke partije Jugoslavije 1948. godine i na novi odnos prema »ždanovljevsom« konceptu socijalističke kulture.

Namjera je ovog rada pokazati kako su refleksije jugoslavenskog sukoba s Informbiroom na idejne i misaone mijene u Hrvatskoj tek nužan referentni okvir za razumijevanje svih promjena u idejnom prostoru Hrvatske. Idejna su strujanja slojevita, prožeta i zasebnim interesima značajnim za hrvatsku scenu, a određeni prijepori (o slobodi u kulturi, na primjer) prepoznatljiv su »nastavak« rasprave unutar hrvatskih kulturnih i teorijskih krugova prije drugoga svjetskog rata.

Premda analiza seže do pitanja kao što su, primjerice, tko su nositelji društvene moći, kako se tih godina oblikovao društveni svjetonazor, koje su idejne točke diferencijacije, u radu je naglasak na modusima promjena označenim kao nasilno/revolucionarno razlaganje kulture tradicionalnog poretka. Pokušat će se u tom smjeru skicirati problem odnosa spram Sovjetskog Saveza kao »prve zemlje socijalizma«, društveni položaj i uloga tradicionalnih institucija hrvatske nacionalne samobitnosti (Matica hrvatska, Sveučilište, Jugoslavenska akademija znanosti i

umjetnosti) i čvorišta neprestane napetosti spram drukčijih misaonih orijentacija i utjecaja.

1.1. Potkraj četrdesetih godina idejna strujanja u Hrvatskoj nisu ni jednosmjerna ni jednoznačna. Na jednoj se strani dominacijom Komunističke partije Jugoslavije uspostavlja čvrst institucionalni okvir jednopartijske vlasti gušenjem slobode pluraliteta i ostataka pluralnog djelovanja; na drugoj strani dijelom dolazi do razlaganja mitske strukture vlasti izražene u »internacionalnom zajedništvu« sa SSSR-om.

Partija je do 1948. godine već imala čvrst organizacijski sustav i razrađene moduse podvlašćivanja u smislu ostvarivanja koncepta partijnosti u kulturnom životu, a jugoslavenski sukob s Informbiroom samo pokreće sve mehanizme agitpropovskog djelovanja i ustroja. Komunistička partija Hrvatske (KPH) organizirala se unutar ovlasti za svoj »dio« partijske države s agitpropom kao službenim nositeljem ideologijske moći. Agitprop KP Hrvatske, koji je već u 1947. godini brojio stotinjak ljudi (uključujući Centralni, oblasne i okružne komitete diljem Hrvatske)², pokazao je u naredne dvije godine, uz organizacijske i kadrovske preinake ili tzv. čistke »[. . .] od raznih neprijateljskih i kolebljivih elemenata«³, i zamjetnu tendenciju rasta (podatak iz 1950. govori o 600 uposlenih agitpropovaca na svim razinama), što je odgovaralo političkim zahtjevima toga vremena. Jačanje političkog jedinstva i »jugoslavenskoga socijalističkog patriotizma«, »permanentna borba protiv reakcije« i »raskrinkavanje neprijatelja stranih agentura«, na što su upućivali zahtjevi Drugog kongresa KP Hrvatske⁴ i Drugoga plenarnog zasjedanja KP Hrvatske u prosincu 1950., jasno su Agitpropu odredili smjer. No, pitanje političke moći i zacrtavanje osnovne političke orijentacije ostalo je izvan njegove nadležnosti, čitavo vrijeme koncentrirano u najužem jugoslavenskom partijskom vrhu.

Uprava za agitaciju i propagandu Komunističke partije Hrvatske bila je 1950. godine glomazan partijski aparat od pet odjela⁵, od kojih je posebno značenje imalo u međuvremenu osnovano Odjeljenje za spoljnu

¹ Od novijih priloga usp. Z. Radčić, »Uobličavanje uloge Hrvatske republikanske seljačke stranke«, *Casopis za suvremenu povijest* (dalje ČSP), 1991., br. 1.—3., 177.—215., te K. Spehnik, »Funkcioniranje „plebiscitarne demokracije“ u Hrvatskoj 1945.—1952.«, 1991., br. 1.—3., 215.—243.

² Arhiv Instituta za suvremenu povijest (dalje AISP), F CK SKH, Agitprop, 1947., II., 31. (Popis članova agitprop odjeljenja Centralnog, oblasnih i okružnih komiteta KPH.).

³ AISP F CK SKH, Agitprop, 1950., VII., 3. (Organizacija i propaganda). U navedenom dokumentu stoji podatak da je oko 80 posto novih ljudi u razdoblju od dvije godine pristiglo na agitpropovske funkcije u KP Hrvatske, odnosno, vrlo je mali postotak »odanih« kadrova na njima ostao.

⁴ Usp. A. Biber, Organizacioni izvještaj CK KPH, *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, Ognjen Prica, Zagreb, 1949., 153.—154.

⁵ Bila su to odjeljenja (prema ondašnjoj terminologiji) za teoretski rad, za agitaciju i štampu, za kulturno-umjetničku djelatnost, za školstvo i za spoljnu agitaciju. Najznačajniji ljudi u hrvatskom Agitpropu u to vrijeme, uz Z. Brkića, bili su: J. Ugrčić, F. Franulović i I. Uzelac (Sektor agitacije i štampe), D. Vejnović i Đ. Korač (Sektor teoretskog rada), M. Popović, M. Stojaković i L. Bilić (Sektor spoljne agitacije). Izvor: A ISP F CK SKH, Agitprop, 1950., VII., 3. (Agitacija i propaganda).

agitaciju. Djelovanje toga Odjela bilo je ponajprije usmjereno protiv propagande iz informbiroovskih zemalja. Odjel je radio na objašnjavanju razloga spora s Centralnim komitetom Sovjetske komunističke partije (boljševika) (a to je podrazumijevalo, među inim, i tzv. raskrinkavanje morala sovjetskih rukovodilaca, predavanja o reviziji marksizma-lenjinizma koju je proveo sovjetski vrh, protestne mitinge i sl.) i na mobiliziranju svih građana u borbi protiv Informbiroa. Pitanje odnosa građana spram Informbiroa u svjetlu agitpropovskog naloga tumačilo se kao pitanje patriotizma, što postaje mjera pragmatične selekcije u različitim vrstama partijskog terora, primjeni tzv. revolucionarnog prava i insceniranim procesima.

Pritom se otvaraju dva opća pitanja: prvo, kakav je odnos hrvatskoga partijskog rukovodstva spram Rezolucije Informbiroa, i drugo, koje su implikacije partijskoga političkog stava na misaone mijene u Hrvatskoj na prijelazu u pedesete.

Pokazalo se da hrvatsko partijsko rukovodstvo odmah od početka slijedi stav jugoslavenskoga političkog vodstva, uključujući i različito taktiziranje. Fenomen Andrije Hebranga, koji je unatoč funkciji u Politbirou Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije do 19. travnja 1946. bio politički onemogućen, a njegov nestanak iz javnosti prošao začudno tiho u informbiroovskom kolopletu, predmet je posebne analize.

Ovlasti Komunističke partije Hrvatske nisu omogućivale »zasebno« tumačenje jugoslavenske politike. Gotovo do sredine 1949. godine postojao je dvojbena odnos prema »prvoj zemlji socijalizma«, sadržan još u Rezoluciji KP Hrvatske usvojenoj na njezinom Drugom kongresu, u kojoj je naglašena potreba zaoštavanja idejne borbe »protiv svih pojava iskrivljavanja ili revizije nauke Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina« (dale i Staljina!).

U isto vrijeme ni hrvatska informativna glasila poput *Vjesnika* ili *Narodnog lista* nisu, u skladu s direktivom centralnoga partijskog vrha⁶, donosila samostalne komentare o sukobu s Informbiroom. Uz to se, po partijskom nalogu, u javni prostor »ubacuje« partijski časopis CK Komunističke partije Hrvatske *Socijalistički front* (početak izlazenja studeni 1948.)⁷, kao službeni promicatelj partijske platforme s ciljem naglašene ideološke homogenizacije društva.

Sukob s Informbiroom imao je u Hrvatskoj dvije posve očigledne posljedice: nasilnu kolektivizaciju kao posebni oblik političkog pravovjerja u

⁶ Riječ je o Rezoluciji o osnovnim narednim zadacima Komunističke partije Hrvatske, prema: Odluke II. kongresa Komunističke partije Hrvatske, *Socijalistički front*, 1949., br. 1., 4.

⁷ A CK SKJ, VIII., VI/1-b.44 (Izvještaj o *Narodnom listu*).

⁸ Glavni i odgovorni urednik *Socijalističkog fronta* bio je Nikola Sekulić.

⁹ Nasilna kolektivizacija bila je ponajprije politička a ne »privredna« mjera. Nakon sukoba s Informbiroom, a naročito nakon Drugog plenuma CK KPJ, težilo se maksimalnoj intenzifikaciji zadrugarstva. Tako je primjerice u rasponu od osnutka Saveza radnih zadruga na početku 1948. do kraja 1948. godine broj seljačkih zadruga povećan sa 156 na 240.

A ISP F CK SKH, Agitprop, 1948. (Informacija o seljačkim radnim zadrugama).

politici spram sela⁹, i ideologijsku diferencijaciju¹⁰ provedenu programom »partijske provjere« članstva, kakva se tih godina sustavno provodila i u ostalim socijalističkim zemljama¹¹.

Sukob s Informbiroom otvorio je, isto tako, pitanje javnosti. S 1948. godinom, naročito nakon javnog »uspostavljanja« pravila koja su se ticala stvaralaštva općenito (u formulaciji M. Đilasa na Petom kongresu KPJ¹²), pokazalo se da diskurzivni prostor nije prostor javnosti već usko-kontrolirane javne sfere. Hrvatski časopisi poput *Republike*, *Izvora* ili *Historijskog zbornika* sa samostalnim autorskim priložima zamjetno se kasno uključuju u javni čin kolektivne osude dotadašnjeg »uzora«, a neki sam spor sustavno previđaju (primjerice, *Hrvatsko kolo*).

Odnos prema Sovjetskom Savezu očitovao se: a) stidljivom, sve do ranih pedesetih godina, tek deklarativnom revizijom sovjetskog marksizma: u pravilu nevještim prikazima tzv. načelnog prijepora između dvaju marksističkih učenja/svjetonazora, i b) simboličkom, u dosadašnjim istraživanjima posve ispuštenom, destrukcijom Sovjetskog Saveza.

a) Pitanje je: što znači revizija sovjetskoga marksističkog nauka unutar hrvatskoga intelektualnog kruga i kakav je njezin doseg. Uz moguće ograde, vezane uz znanstveno promišljanje revizionizma u marksizmu općenito¹³, te raznovrsne semantičke, ideologijske i političke uporabe »revizije« u sklopu marksističkog naslijeđa, u biti je to bila rekonpozicija unutar lijevog diskursa, ili, Mastnakovom terminologijom, »teorija reformnog komunizma¹⁴«. Revizija sovjetskog marksizma slijedila je nakon sukoba s Informbiroom, a u Hrvatskoj je inicirana iz centralnoga komunističkog vrha. Zbog te jednostavne činjenice fenomen »revizionizma« s obzirom na političku svrhovitost i poželjnost političko vodstvo zemlje podupire i kontrolira istodobno.¹⁵

⁹ Zanimljiva je interpretacija povjesničara I. Banca o diferencijaciji u Hrvatskoj tim povodom. U Hrvatskoj staljinizam nije uhvatio korijena, tvrdi Banac, a pristajanje hrvatskih komunista uz Rezoluciju bio je, po njegovu sudu, na neki način oblik vezivanja uz Hebrangovu liniju (misli se upravo na nacionalni aspekt). Prema: I. Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb, 1990., 178.

Nije zanemariv podatak da su kao žrtve Informbiroa u Hrvatskoj nastradali i neki istaknuti partijski ljudi kao V. Jelaska, I. Baljkas u Dalmaciji, te Š. Balen, Đ. Špoljarić i D. Brkić, premda je broj sveukupnih žrtava u Hrvatskoj razmjerno manji nego na razini Jugoslavije.

¹⁰ O insceniranim i političkim procesima u zemljama Istočne Europe u razdoblju od 1948. do 1954. nove interpretacijske uvide prezentiraju historičari poput K. Kaplana, J. Foitzika, R. Tosstorffa, H. Webera i S. Bianchinija u respektabilnom austrijskom godišnjaku *Archiv (Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung)* 1991.

¹¹ M. Đilas, *Peti kongres KPJ*, Kultura, Beograd 1948., 251.—307.

¹² Načelne nedoumice tiču se i metodičke i povijesne podloge dok je, kako napominje L. Kolakowski, sam revizionizam imao »svoju logiku« koja ga je ubrzo dovela izvan marksizma. L. Kolakowski, *Glavni tokovi marksizma III.*, BIGZ, Beograd, 1985., 526.

¹³ T. Mastnak, »Dalje od istočnoevropskog marksizma«, *Međunarodni radnički pokret*, 1986., 3.—4., 109.

¹⁴ Valja istaknuti da se revizija sovjetskog marksizma početno izvodila metodologijom istovjetnom staljinizmu. Nužna ideologijska homogenizacija iskazivana je neupitnim načelima idejnosti i partijnosti u svim sferama života, eliminacijama po sistemu ideologijske nepoćudnosti, putem plošnih kategorija izdajnik/rodoljub, unutrašnji/vanjski neprijatelj.

Revizija sovjetskog učenja bila je u osnovi zadaća partijske inteligencije u Hrvatskoj, iako su svi čimbenici društvenog života počevši od 1949. godine morali sudjelovati u javnom činu osude Sovjetskog Saveza i njegova rukovodstva, dokazujući time ideologijsko pravovjerje. Umjesto dotadašnjeg internacionalizma sada je ono označeno novim kodom: jugoslavenskim socijalističkim patriotizmom.

Posebno zanimljivi bili su prijepori vezani uz optužbe Informbira o tzv. jugoslavenskoj reviziji marksizma-lenjinizma koji su u javnom prostoru djelovali kao opredjeljivanje za tzv. jugoslavenski put u socijalizam. U tijeku 1949. godine cijelo se pučanstvo nastoji uvući u propagandnu kampanju, a diljem Hrvatske održavaju se tribine, predavanja, mitinzi na kojima se, uz materijale s Petog kongresa KPJ, podastire osnovna tema: »Borba KPJ protiv revizije marksizma-lenjinizma«.

I dok su javni prostor, unatoč svoj zbunjenosti, ubrzo ispunili telegrami protesta rukovodstvu SSSR-a i njegovim utjecajnim djelatnicima,¹⁶ odnosno izjave podrške KPJ i KPH, u cjelokupnom tisku, posebno časopisima, može se primijetiti dvoznačnost. U novinskoj i časopisnoj građi oprezno se postupalo s tekstovima i člancima sovjetske proizvodnje. Sve do sredine 1949. godine objavljuju se tekstovi sovjetskih marksista bez izravnih kritičkih napomena, a u političkim priložima domaćih autora intonacija se pomicala od obazrivog do kritički polemičkog iskaza, najčešće ispod svake znanstvene razine.

Unutar političke sfere pitanje revizije definirano je trima ideološkim zahtjevima: demonopoliziranjem prava na marksističku istinu, obranom marksizma i pravom na vlastiti put u socijalizam. U teorijskom razumijevanju marksizma-lenjinizma razliku je tek valjalo označiti.

Iako ideologijsko-agitpropovski diskurs,¹⁷ koji postoji podjednako na sjednicama vladajuće partije, u internim partijskim materijalima, pismima članstvu ili pak u partijskom tisku, nema jasne semantičke poruke, a često je i protuslovan, preteže kritika sovjetskog birokratizma i uloge države. Oko birokratizma sabiru se epiteti: hegemonistička politika, kult Staljina, sprječavanje buržoazijom, državni kapitalizam, izdajništvo, imperijalizam — kojima se služi vrh KPJ kao političkim kvalifikacijama. Inteligencija slijedi logiku službenog stava, pa kritiku birokratske kaste, diktature države i partije u SSSR-u, kastinskog vlasništva u praksi i sl. nalazimo u tekstovima Ante Fiamenga, Stjepana Pulišelića, Dušana Čalića objavljenim 1951. godine.¹⁸

¹⁶ I neki kulturni djelatnici poput M. Franičevića reagiraju. U tekstu »Pismo drugu Tihonovu«, objavljenom u *Republici* (1949., 5., 357.—364.), on pokušava pomirbenim tonom iskazati svoju zbunjenost zbog stava Kominforma jer je, kako se navodi, riječ o istim idealima.

¹⁷ Dok se pojačava pritisak na agitacijsko-propagandni aparat te precizno djeluje protiv »izobličavanja« marksizma i imperijalizma na idejnom i političkom polju, a za novi jugoslavenski socijalistički patriotizam i visoku socijalističku idejnost, istodobno u tisku nedostaje, osnovnih teorijskih odgovora o izvorima konflikta s SSSR-om.

¹⁸ A. Fiamengo, »Borba za humanističke a protiv inkvizitorskih metoda u odnosu prema ljudima«, *Republika*, 1951., 3., 264.—280; S. Pulišelić, »Nad palimpsestom sovjetskog marksizma«, *Republika*, 1951., 6., 490.—498.; D. Čalić, »Zašto je slabo stanje ekonomske misli u Sovjetskom Savezu«, *Republika*, 1951., 2., 170.—172.

U hrvatskom se tisku, osim diktature birokracije i državnog kapitalizma, kritizirala Staljinova teorija o državi i teorija o skladnom razvitku proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, o ukidanju razlike između državnog i društvenog vlasništva, te politika hegemonizma.¹⁹ Granična je linija kritike Staljin i sve staljinsko; dugoročnije se teorijski prostor pokušava naći u odmicanju Lenjina od Staljina. Valja istaći da kritika nipošto nije pretpostavljala teorijsku dekonstrukciju Staljinova djela nego tek javnu oznaku. Premda je problem demaskiranja autoriteta bio zahtjevan jer je nalagao imanentnu kritiku marksizma, prve analize imaju funkciju ideološkog predloška.

Jedan od prvih tekstova kojima se propituje staljinska osnova marksizma bio je prikaz Ždanovljeve kritike Aleksandrova od Predraga Vranickog: »O nekim pitanjima marksističke teorije u vezi sa Ždanovljevom kritikom Aleksandrova«, objavljen u *Republici* 1950. godine. Iako se tekst oslanja na službeni ideologijski stav o SSSR-u,²⁰ potkrijepljen prvenstveno Đilasovim gledištima o nesocijalističnosti, jačanju birokracije, glorificiranju vođe, nemarksističnosti teorije i sl., paradigmatička je autorova razrada osnovnih pitanja revizije.

Najsadržajniji dio kritike tiče se naznačivanja principijelnih pitanja u vezi sa smještanjem tzv. marksističke filozofije. Kritizirajući Ždanovljevo nerazumijevanje Hegelove dijalektike, napose razdvajanje Marxa i Engelsa od Hegela, te poistovjećivanje marksističke filozofije sa znaošću, Vranicki posebno dovodi u pitanje vulgariziranu predodžbu o predmetu filozofije prema kojoj je svaki materijalizam progresivan a svaki idealizam negativan.²¹ U prilog tezi da se implicitno sva kritika sovjetskog marksizma odnosila na Staljina, odnosno na Staljinove postavke i kad je riječ o drugim autorima, svjedoče radovi koji su se bavili kritikom dijalektičke metode, posebno, Rozental i Leonova.²²

Uza svu agitpropovsku direktivnu »jasnost«, spornim se čini upravo odnos prema Staljinovu djelu. Uz pokušaj ponovnog neupitnog služenja pojmom Staljina (negacije umjesto dotadašnje afirmacije), u prvim su kritičkim prikazima interpretaciju Staljinovih stavova zastrle ideologijske ocjene. To je djelomice razumljivo zbog posve ideologijskog okruženja koje je na prijelazu u pedesete zahtijevalo teorijsku »čistku«, pogo-

¹⁹ O tome kritičke osvrte imaju: G. Šprljan, »Lenjin i suvremeni revizionisti«, *Kulturni radnik*, 1951., 4., 193.—199., te I. Ladika, »Na temu socijalističkog inform-realizma«, *Kulturni radnik*, 1952., 345.—350.

²⁰ Autor se i u načinu izvođenja kritike »savjetuje« sa stajalištima M. Đilasa: »Držim, da se ovi izvodi podudaraju i s konstatacijom druga Đilasa«, da su »naša Partija i naša zemlja pioniri borbe i za nove, zaista socijalističke odnose među narodima i državama« (408.).

P. Vranicki, »O nekim pitanjima marksističke teorije u vezi sa Ždanovljevom kritikom Aleksandrova«, *Republika*, 1950., 7., 401.—424. Kritika se inače odnosi na tekst A. A. Zdanova: »Riječ u diskusiji o knjizi G. F. Aleksandrova«, *Historija zapadno-evropske filozofije*, Kultura, Beograd-Zagreb, 1948.

²¹ Isto, 417.

²² Usp. G. Petrović, »O Rozentalovoj knjizi 'Marksistički dijalektički metod'«, *Izvor*, 1950., 1., 40.—60., te S. Bošnjak, »Služanstvo revizionizmu. Osvrt na knjigu M. A. Leonova 'Ogled o dijalektičkom materijalizmu'« (I., II.). Naprijed, Zagreb, VII., (15. i 22. XII. 1950.), 51. i 52.

tovo kad su u pitanju politički protivnici/neprijatelji, i zbog početnih problema teorijskog posla kad su se osnovna kategorijalna i metodička pitanja marksizma tek imala postaviti.

b) Po strani od problematičnosti političkog legitimiteta vlasti koju je komunistička partija uspostavila, a inače karakterizira sve moderne diktature, zanimljivi su elementi legitimacijske podloge.

Interesi, nade i očekivanja, pripisani ideologiji marksizma-lenjinizma kao kanonu univerzalne umnosti, protkani su mitovima slavenstva, povijesnog poslanstva partije i revolucionarne utopije. Razlaz sa Sovjetskim Savezom za posljedicu je imao i promjene u mitskoj podlozi, koja je i u Hrvatskoj poslije 1945. godine uvedena simboličkom proizvodnjom zajedništva²³.

KPH je u sklopu pouke, s ciljem preodgajanja i »prosvjećivanja« većine stanovništva, unosila mitske elemente koji uključuju slijepo vjervanje u »revolucionarni duh« internacionalnog zajedništva. Pritom je naročito važno traganje za slavenskom povijesnom sponom. S tom su svrhom osnovane i posebne institucije poput Društva za kulturnu suradnju Hrvatske sa SSSR-om²⁴, organiziranog 1945. godine, ili Slavenškog komiteta Jugoslavije²⁵, osnovanog potkraj 1946. godine na čelu s Božidarom Maslarićem.

U propagandnoj sferi, posebno onoj s populističkim i masovnim predznakom, vješto se izmiješalo slavenstvo s prepoznatljivom patrijarhalno-zaštitničkom notom Sovjetskog Saveza u liku temeljnog autoriteta²⁶.

Isticanje slavenstva kao prirodnog, povijesnog i revolucionarnog zajedništva, što je upućivalo na logični tijek i budućeg zajedništva, izravnije se očitovalo u masovnoj propagandi, mobilizatorskim parolama, različitim proslavama i agitpropovskim uputama nego u tekstovima kulturnih djelatnika. U tisku općenito prevladavaju ikonički tekstovi o SSSR-u u romanesknoj, proznoj i poetskoj formi²⁷, ali se slavenstvo ozbiljnije ne

²³ Zorni primjer simboličkog zajedništva te procesa poželjne identifikacije sa Sovjetskim Savezom kao »vođecom slavenskom zemljom« i SKP(b)-om kao komunističkom vodiljom u internacionalnoj zajednici bila je Historija SKP(b), inače glavno štivo za pouku komunista gotovo do početka 1950. godine.

²⁴ O tome poblize: I. Očak, »O društvu prijatelja Sovjetskog Saveza«, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod 1985., sv. 22., 129.—152.

²⁵ Komitet je na početku 1947. godine započeo s objavljivanjem časopisa *Slavensko bratstvo* s istom nakanom (urednik časopisa bio je M. Jurković).

²⁶ Najslikovitije su parole na plakatima, u tisku, izricane prigodom različitih proslava. Za ilustraciju spominjem tek neke: »Živio veliki Staljin, prijatelj i zaštitnik malih naroda u ratu i u miru!«, »Živelo nesalomljivo bratstvo naroda Jugoslavije i SSSR-a!«, »Da živi bratstvo slavenskih naroda!«. (A ISP, F CK SKH, Agitprop, 1946., IV., 21.).

Inače, iz Agitpropa su u pravilu stizale upute o načinu proslave Oktobra, najčešće s naglaskom na ulogu Sovjetskog Saveza u antifašističkoj borbi, pri čemu je posebno izricana zahvalnost što je — kako u jednom takvom materijalu stoji: »[...] njegovom zaslugom izvršeno oslobođenje svih slavenskih naroda do bratskih odnosa, do slavenske uzajamnosti koja ima progresivni i demokratski karakter.« A ISP F CK SKH, Agitprop, X., 1946., X. (Svim partijskim komitetima KPH).

tematizira. Ako se izuzme tekst Z. Sremca u *Hrvatskom kolu* »Što je novi slavenski pokret i što hoće«, koji ima sva obilježja političkoga ikoničkog žargona uz prizivanje prirodnih svojstava zajedništva (na jednom mjestu tako spominje i »zajedničku slavensku etničku masu«²⁷), promišljanje slavenstva nije zadobilo zasebno mjesto u krugovima hrvatske inteligencije. I Miroslav Krleža, koji je sam bio prozivan zbog »slavenstva«, postavši posebnim predmetom kontroverzi među hrvatskom kulturnom emigracijom, svih tih godina u svom osobnom duhovnom obzoru rabi »južnoslovenstvo« više no »slavenstvo« i u drukčijem značenju no što mu se spočitavalo.²⁸ Stoga Marijan Matković, polemizirajući već 1949. godine sa stajalištima o Krležinu »antihrvatstvu« ili u najboljem slučaju »pritajenom hrvatstvu«, što se u emigrantskim krugovima najčešće propagiralo kao »izdaja hrvatskog nacionalnog bića«²⁹, naziva Krležu »najhrvatskijim od svih hrvatskih pisaca«³⁰. Umjesto argumentacije antiteze (»hrvatstvo«-»slavenstvo«), on revolucionarnu ideologiju uzima kao kut gledanja, naglašavajući da Krleža nije nipošto protiv hrvatstva, već je u svojim spisateljskim radovima »najoštriji sudac hrvatske malograđanske nacionalističke laži«³¹.

Od sredine 1948. godine te nakon Drugog kongresa KPH u studenom 1948. situacija se postupno mijenjala, premda ni dotad pojam slavenskog ili sveslavenskog identiteta nije bio u idejnom prostoru usustavljen. Simbolička komunikacija zahtijevala je precizne političke poruke koje iz političkog vrha Hrvatske i njegova agitacijskog aparata nisu stizale. Rascijep simboličkog zajedništva imao je obilježja protuslovlja, te se »novi socijalistički patriotizam« ili »jugoslavenski patriotizam« sporo pretakao u autentične poruke. To Komunističkoj partiji Hrvatske (odnosno Jugoslavije) nije ni iz taktičkih razloga tada odgovaralo.

Nesumnjivo, afektivna identifikacija sa Sovjetskim Savezom u političkom smislu rezultirala je sasvim određenim posljedicama (inscenirani procesi, kazne, priznanje izdaje, iznuđivanje i sl.), dok se i do

²⁷ Usp. M. Matković, »Prvi susret s Oktobrom«, *Republika*, 1947., 11., 802.—804.; D. Zdunić, »Socijalistički grad«, *Republika*, 11., 805.

²⁸ Z. Sremec, »Što je novi slavenski pokret i što hoće«, *Hrvatsko kolo*, 1948., 1., 1.—11. O tome će detaljnije još biti govora.

²⁹ Isto, usp. 1.—4.

³⁰ U tekstu »O nekim problemima Enciklopedije«, objavljenom u *Republici* nekoliko godina kasnije (1/1953.), Krleža će upotrijebiti sintagmu »južnoslovenska socijalistička revolucija« koja mu je bliska otprije. Usp. M. Krleža, »O nekim problemima Enciklopedije, Sa uredničkog stola«, *Oslobođenje*, Sarajevo, 1983., 138.

³¹ Već u drugom broju *Hrvatska revija* eksplicira na neki način stav spram M. Krleže, koji je za njih i nadalje bio jedna od najvažnijih ličnosti hrvatske kulture. U članku »Kultura nacionalnih varijanata« Krleža se označuje kao »agent južnoslovenske civilizacije«, što potvrđuje izdvajanjem iz vlastite hrvatske kulture u međunarodni marksizam. Usp. »Kultura nacionalnih varijanata (Dokumenti)«, *Hrvatska revija*, *La Revista Croata*, Buenos Aires 1951., 2., 177.

³² M. Matković, »Marginalija uz Krležino dramsko stvaranje«, *Hrvatsko kolo*, 1949., 2.—3., 410.—448.

³³ Isto, 433.

sredine 1949. godine na manifestnom planu vodilo računa o očuvanju zajedništva³⁴.

Obrat nastaje na prijelazu u pedesete godine, kada se u protuinformativno-roovsku kampanju, poduprtu vlašću, uključuju i kulturna društva, društva nacionalnih manjina, a propagandni materijali šalju i hrvatskom iseljeništvu.³⁵

Međutim, isto se tako pokazalo da je temelj simboličke strukture zajedništva i razlogom iste naravi poretka, te se ne može po sebi dokinuti neovisno o pojavnim značajkama. Komunistička partija Hrvatske ne odriče se ni revolucionarnog poslanstva ni komunističke utopije, a u mitskoj podlozi »slavenstvo« se zamjenjuje »jugoslavenstvom«. S pedesetim godinama Partija počinje naglašavati korijene jugoslavenskog identiteta naroda uz sve izrazitije naglašavanje zajedničke »jugoslavenske« i »južnoslavenske« povijesne tradicije i kulturnog srodstva.³⁶ Tako je i uloga *Historijskog zbornika*, časopisa Povijesnog društva Hrvatske, s početnom godinom izlaza — 1948. — bila, uz tekstove o hrvatskoj povijesti, usmjerena i na radove o »južnoslavenskoj« i »slavenskoj« povijesti.

U isto vrijeme, hrvatski je emigrantski krug, okupljen oko *Hrvatske revije*, započeo seriju tekstova kojima se potire ideja jugoslavenstva,³⁷ eksponirajući se pritom kao gorući nositelj hrvatske državotvorne svijesti. Premda su raspre vođene među emigracijom izraz kontinuiranog propitivanja njihove pozicije ali i simboličke identifikacije,³⁸ njihovo pojavljivanje korespondira i sa zbivanjima u zemlji. Te raspre vođene u inozemstvu, kontroverzne su i vođene s različitim idejnih polazišta, što nalaže zasebno i do kraja nijansirano razmatranje.

Valja ponešto podrobnije osmotriti stav hrvatske emigracije spram navedenog konflikta. Ako se previdi sva složenost problematike emigraci-

³⁴ U napucima za izradu kalendara za 1949. godinu, npr., stoji da treba unijeti i najvažnije događaje iz svih narodnih republika kao i uobičajene datume iz života Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina. Jedina novost ticala se važnih datuma iz života ondašnjih partijskih funkcionara »drugih zemalja«, što je trebalo ispustiti. Prema: A ISP F CK SKH, 1948., XI., 16, (Pismo Upravi za agitaciju i propagandu CK KP Hrvatske).

³⁵ A ISP, F CK SKH, Agitacija i propaganda, 1950., VII., 3.

³⁶ U tom smislu mijene objašnjava A. Đilas. Usp. A. Đilas, »Osporavana zemlja«, *Književne novine*, Beograd, 1990., 248.

³⁷ Tu je ponajprije riječ o tekstovima F. Lukasa i V. Nikolića o problematici hrvatskog i jugoslavenskog prostora (država, kultura, pravo na narodno samoodređenje). Usp. F. Lukas, »Narodno jedinstvo« (1951., br. 3.) i »Da li je Jugoslavija nastala na temelju narodnog samoodređenja« (1951., br. 4. i 1952., br. 1.), te V. Nikolić, »Za državnu samostalnost i slobodu Hrvatske« (1952., br. 1.).

³⁸ Pritom imam na umu jednu značajnu misao R. Wissera koja se može primijeniti upravo na ovu situaciju. U knjizi *Odgovornost u mijeni vremena* na jednom mjestu on upozorava kako se zavičajno osjećanje ne može jednostavno identificirati s nacionalnom svijesću, niti nacionalna svijest naprosto s državom. Usp. E. Wisser, *Odgovornost u mijeni vremena*, Svjetlost, Sarajevo, 1988., 88.

je» (napose one vezane uz ratna previranja 1941.—1945.) i njezina specifičnog situacijskog i duhovnog obzora, reagiranja su bila u pravilu proturječna. Pritom nije zanemariva ni određena pragmatična pozadina koja se ogledala — tim povodom — u komuniciranju hrvatske partijske vlasti s iseljeništvom kako bi se dobila javna potpora za »jugoslavensku stvar«. Hrvatska se emigracija, prema dostupnim izvorima, ako se zane- mare pojedinačne izjave podrške, kolebala u odnosu na novonastalu si- tuaciju. To se posebno vidi u naknadnim interpretacijskim analizama u kojima se zbivanja u vezi sa sukobom s Informbiroom označuju sintag- mama, kakve inače susrećemo u svjetskoj politologijskoj literaturi, ali sa stanovitim prizvukom diskreditiranja, kao: »titoizam«, »titoistički re- formizam«, »nacionalni komunizam«. U usporedbi s tzv. linijom sred- njeg kursa u razumijevanju ondašnjih jugoslavenskih zbivanja, kakvu nalazimo npr. u knjizi G. W. Hoffmana i F. Warner Neala, *Yugoslavia and the New Communism*³⁹, ili onom J. Žagara koji u knjizi *Decentrali- zacija uma*⁴⁰ vidi razdoblje poslije 1948. kao značajan preokret, napose u hrvatskoj teorijskoj misli, mjerilo društvene kritike u krugu hrvatske emigracije zorno je dano u članku »Povodi i principi 'titoizma'«, obja- vljenom u *Hrvatskoj reviji* 1955. godine. Preplićući emocionalnost s po- kušajem prosudbe sukoba s Informbiroom, kritika je u osnovi usmje- rena na ondašnje jugoslavensko političko rukovodstvo. Ono se podjed- nako optužuje za »komunistički fanatizam« koji je prethodio sukobu, a temeljio se više na »privrženosti« i »predanosti« Staljinu nego na ideo- logijskom uvjerenju, i za »prvi autarkični eksperiment« 1949. godine kao »dosljednu unišljenost« i »častohleplje« vezano uz navodnu ispravnost tumačenja marksizma-lenjinizma. Daleko od toga da se razloži smisao sukoba, društveno i politički analiza je primarno usmjerena na konze- kventnu kritiku »titoizma«⁴¹ kao pragmatičkog projekta volje za vlašću. Izvodeći cjelinu konflikta iz prirode Titova poretka i političke elite na vlasti u Jugoslaviji, problem se nehotice vratio na načelnu poziciju hrvat- ske poslijeratne emigracije.

³⁹ Zasebno istraživanje nalaže pitanje hrvatske poslijeratne emigracije uklju- čivši i spektar njezinih političkih zahtjeva, ali i kulturnog promicanja (to da- kako nije svrha ovog rada).

⁴⁰ Riječ je o opsežnoj analizi zbivanja u Jugoslaviji, koja dopijeva do sloje- vitih argumentacija same prirode spora. U ovom dijelu bit će dovoljno ukazati na način na koji se rabe pojmovi »ti- toizam« i »nacionalni komunizam«. »Titoizmom« se smatra novi tip so- cijalističkog sustava u Jugoslaviji, čija je suština neovisnost i kritika Sovjet- skog Saveza nakon sukoba s Informbiroom (usp. 151). »Nacionalni komuni- zam« drugi je uporabni pojam za isto, a upotrebljava se zbog navodnog Ti- tovog inzistiranja na neovisnosti puta u socijalizam. W. Hoffman, G. Neal, F. Warner, *Yugoslavia and the New Communism*, Twentieth Century Fund, New York.

⁴¹ J. Žagar, *Decentralizacija uma (Hrvatska inteligencija u susretu s marksiz- mom)*, Buenos Aires 1961. (posebni otisak iz *Hrvatske revije*, god. XI., sv. 4.).

⁴² J. Žagar, *Povodi i principi »titoizma«*, Buenos Aires, 1955. (zasebno izd. *Hrvatske revije*)

⁴³ Usp. J. Petričević, *Hrvatski nacionalni problemi i ciljevi*, Buenos Aires, 1964. (posebni otisak iz *Hrvatske revije*, god. XIV., sv. 2.—3.)

1.2. Zanimljivo je razmotriti ulogu najvažnijih tradicionalnih institucija hrvatske kulture i znanosti u poslijeratnom životu Hrvatske: Matice hrvatske, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (današnje HAZU) sa sjedištem u Zagrebu i Sveučilišta.

Premda tek sustavna analiza omogućuje podrobnije osvjetljavanje njihova udjela, očita je trajna napetost između političkih programa postavljenih pred te institucije i njihova shvaćanja vlastite uloge u društvu. Zacijelo, Komunistička je partija putem agitacijsko-propagandnog aparata uspostavila političku moć nad svim kulturnim institucijama, koje tek uz njegovo posredovanje mogu biti nositelji kulture, i time reducirala njihovo značenje. Praktično, to je značilo smanjenje njihova djelovanja, posebno u idejnoj sferi, što je za posljedicu imalo šutnju ili zabranu »zasebne« političnosti. Istodobno se radilo na potiranju te tanane veze između njihove tradicionalne uloge u društvenom životu hrvatskog naroda i građanske kulture.

Najočitiji je primjer Matica hrvatska, jedna od najstarijih kulturnih institucija koja svoju kulturnu zadaću nakon 1945. godine svodi primarno na utiranje putova hrvatskom književnom nakladništvu⁴⁴. Dok hrvatsku kulturnu baštinu nastavlja njegovati tek u segmentu izdavaštva⁴⁵, njezin se idejni angažman iščitavao u šutnji, rijetkim protokolarnim izjavama njezina predsjednika ili članova, a tek nakon sukoba s Informbiroom javnim političkim prosvjedima u smislu eksplicitne potpore službenoj vlasti Hrvatske i Jugoslavije. Tako je na Skupštini Matice hrvatske od 5. veljače 1950. prvi potpredsjednik Matice hrvatske, J. Ravlić, u svojstvu predsjedatelja, izjavio: »Svima je nama jasno zbog čega sve ovo. Hoće da nam nametnu nejednako-pravne odnose, da naša zemlja, vlada i Partija rade po diktatu SK SKP(b), što znači reviziju marksizma-lenjinizma, napose u nacionalnom pitanju.«⁴⁶ Budući da je to ulazilo u sustav ritualne potpore (uključivši i brzojave podrške predsjedniku vlade FNRRJ Josipu Brozu Titu i predsjedniku vlade NRH V. Bakariću), ne mogu se iz toga izvlačiti zaključci o posebnim idejnim kompetencijama ili moći Matične kuće⁴⁷.

Predsjednik Matice hrvatske bio je 1950. godine poznati hrvatski književnik Gustav Krklec, a u upravnom odboru MH okupljena su poznata imena hrvatske kulture⁴⁸.

⁴⁴ Usp. A. Velzek, »Uz Glavnu godišnju skupštinu Matice hrvatske za godinu 1949.«, *Hrvatsko kolo*, 1951., 1., 173.

⁴⁵ Tako je 1945. i 1946. godine tiskano pet svezaka iz hrvatske književnosti, 1947. godine 7 svezaka, a 1948. godine 11 svezaka. Prema: »Izvještaj glavnog tajnika Petra Laste Glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske od 30. siječnja 1949.«, *Hrvatsko kolo*, 1949., 1., 183.—185.

⁴⁶ A. Velzek, n. dj., 175.

⁴⁷ Inače, prema partijskim arhivskim uvidima, odmah poslije rata na Izvanrednoj godišnjoj skupštini Matica hrvatska se ogradila od »proustaškog djelovanja« dotadašnjeg predsjednika F. Lukasa. Prema: A. ISP F CK SKH, Agitprop, 1946. (izvještaj i prijedlozi za rad Agitpropa u dogovoru sa Đilasom).

⁴⁸ Kao odbornici Matice hrvatske 1950. godine pojavljuju se dr. J. Badalić, D. Cesarić, dr. I. Hergešić, J. Horvat, dr. H. Iveković, S. Kolar, S. Kranjčević, P. Lasta, R. Marinković, M. Matković, V. Popović, P. Segedin, dr. J. Šidak, O. Solc, dr. J. Torbarina, S. Vučetić, V. Vuković i V. Zaninović. Uz to, u nadzornom odboru djeluju: dr. R. Bičanić, M. Franičević, G. Gamulin, N. Simić i D. Tadijanović. (Izvor: A. Velzek, n. dj., 175.)

Nakon početnih konstitucijskih prijedora Matica hrvatska se konsolidira, prividno pomirujući unutrašnju opreku oko promicanja hrvatske nacionalne kulture i revolucionarno-narodnosnog duha (što joj je posebno spočitavala hrvatska emigrantska inteligencija⁴⁹) i orijentira se na sve širi izdavački projekt. Materijali Matice hrvatske upućuju na historijsku povezanost između nje i Matice ilirske, na prešućivanje ili svojevrsnu nelagodu pri otklonu od Matičina djelovanja neposredno pred drugi svjetski rat⁵⁰, i napokon na postupnu prilagodbu »novim zadacima« u »novom« — poslijeratnom — vremenu. Tada se njezina uloga, svedena na izdavački program, uključuje u širi kulturni projekt »likvidacije« nepismenosti stanovništva, prosvjećivanja naroda, obrazovanja učiteljskog kadra i usmjerivanja vlastitih edicija »najširim narodnim masama«. Ovo potonje značilo je prekoračenje građanskog, malograđanskog ili tzv. elitnog u kulturi što pretpostavlja pristajanje na klasnost, ključni moment integracije.

Sadržajno, u pitanju je bilo promicanje i baštinjenje hrvatske kulture. Koliko je Matica hrvatska ostala na pozicijama onoga što Filip Lukas, Matičin dugogodišnji predsjednik, naziva njezinim idealom, posebice inzistirajući na individualitetu hrvatske kulture i elementima razlikovanja od slovenske i srpske?⁵¹ Iako odgovor zahtijeva sustavnu obradu i različite argumentacijske razine, nesumnjivo je da Matica hrvatska pokušava u novim okolnostima dotadašnju ulogu u afirmaciji hrvatske kulture prilagoditi političkom zahtjevu sadržanom u konceptu »slavenstva«

⁴⁹ Protiv ideje jugoslavenstva i odustajanja od općehrvatskih ideala bila je usmjerenjena kontinuirana kritika prijeratnih članova Društva hrvatskih književnika, koji su se poslije 1945. našli u hrvatskoj dijaspori, a okupljeni oko izdavačkog projekta *Hrvatske revije* (nekadašnji potpredsjednik DHK Antun Bonifačić, Vinko Nikolić, Filip Lukas, Mile Starčević, Ljubo Wiesner, Antun Nizeteo, Pavao Tijan, Dinko Tomašić, Marko Cović, Ivo Lendić, Krunoslav Draganović i dr.).

Hrvatska revija bila je prije tiskanja u inozemstvu (1951., Buenos Aires), do 1945. godine, glasilo Matice hrvatske. Prema programatskim riječima njezina posljednjeg predsjednika do uspostave komunističke vlasti u Hrvatskoj, F. Lukasa: »Ona mora biti nastavak onoga što smo mi kod kuće slobodno stvarali.« Prema: F. Lukas, »Zašto Hrvatska revija«, *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 1951., 2., 175.

⁵⁰ Tako Petar Lasta, glavni tajnik MH, na skupštini od 30. siječnja 1949., uz kritiku centralizma stare Jugoslavije nesklonog inicijativama hrvatske kulturne sfere, osuđuje djelovanje Matice hrvatske u razdoblju neposredno pred drugi svjetski rat zbog pristajanja uz reakcionarne snage, »nenarodnog« i »nedemokratskog« tumačenja povijesnih zbivanja i potiskivanja najvažnijih imena hrvatske književnosti i kulture. (Usp. »Izvještaj glavnog tajnika Petra Laste glavnoj godišnjoj skupštini Matice hrvatske od 30. siječnja 1949.«, *Hrvatsko kolo*, 1949., 1., 182.)

⁵¹ Na jednoj od godišnjih skupština Matice hrvatske, 1937. godine, Filip Lukas iznosi svoje stajalište o ulozi MH, koje je dosljedno zastupao i u više navrata ponovio u svom emigrantskom životu poslije drugoga svjetskog rata. Citiram: »Ideal Matice Hrvatske bio je i biti će gajenje nacionalne kulture. Hrvatska kultura je individualno naša kultura, te imade doduše veze sa slovenačkom i srpskom kulturom, ali je hrvatska kultura ipak nešto specifično. Hrvatska kultura vezana je više na zapad, nego na istok, kako to dokazuju narodne pjesme i naše narodne tvorevine.« Prema: A ISP, 1937., inv. br. 2167 (Matica hrvatska, održanje godišnje skupštine, str. 2.).

svojom naglašenom orijentacijom na izdavačke programe slavenskih pisaca.³⁴ Kao što se iz toga, bez ozbiljne analize, ne mogu donositi zaključci o posvemašnjoj odsutnosti hrvatske kulturne baštine ili o poništavanju hrvatskoga kulturnog identiteta u Matičinu djelovanju, ne može se govoriti ni o bezuvjetnom provođenju »projekta slavenstva«. Istina, prvi broj *Hrvatskog kola*, novopokrenutog glasila Matice hrvatske u Zagrebu 1948. godine, donosi programatski uvodnik: »Što je novi slavenski pokret i što hoće«³⁵, navještajući dosta uopćeno i ne baš znalački koncept slavenstva temeljen na političkom, a ne na kulturnom predlošku. No čitava se koncepcija *Kola*, što je vidljivo iz nekoliko novih svezaka, opire tom nerazjašnjenom kulturološkom poimanju slavenstva. Ono što zahtijeva posebno razmatranje i novi pogled, to su naslućena koncepcijska nesuglasja između hrvatske inteligencije u dijaspori i u Hrvatskoj, o kojima pedesetih godina piše *Hrvatska revija*, najznačajniji hrvatski časopis u dijaspori.

Uloga Zagrebačkog sveučilišta³⁶ postaje važna za nositelje društvene moći posebno potkraj četrdesetih godina, kada se općenito nastoji da se sve društvene institucije posve kontroliraju. U to se vrijeme radi na prevladavanju opreka između Sveučilišta i ostalih društvenih ustanova već dostatno upregnutih u sustav preobrazbe društvene svijesti (poput domova narodnog prosvjedičavanja, narodnih sveučilišta, kulturnih ustanova i sl.).³⁷ Konkretni politički interes nakon Rezolucije Informbiroa zahtijeva provođenje diferencijacije po načelu identifikacije znanstvenog s ideologijskim/domojurnim interesom komunističke elite. Naoko vanjski razlog (ugroženost zemlje unutar komunističkog zajedništva) prvi je javni povod diferencijacije na Sveučilištu.

Pitanje Sveučilišta u novim se revolucionarnim okolnostima imalo riješiti destrukcijom građanskog sveučilišta — s tradicionalno pojmljenom idejom univerzalnosti — izgradnjom revolucionarno svjesnog predavačkog kadra i marksističkom intervencijom u sustav/funkciju znanosti. Građansko bi sveučilište, prema nosiocima novog duha, izgubilo razlog postojanja. No valja odmah reći: vlasti nisu imale ni približno jasan koncept uloge Sveučilišta, te je prvih poslijeratnih godina ono bilo zanemareno polje (i agitpropovskog) rada. Jedino što se pokušalo provesti, iako ne sasvim uspješno, bio je »planski zadatak savezne planske komisije za diplomiranje studenata u razdoblju petogodišnjeg plana«, što je ulazilo u opću predodžbu mehaničkog »staljinističkog« plana proizvodnje na svim sektorima života.

³⁴ I u Matičnim izdanjima dominiraju prijevodi slavenskih pisaca (i u odnosu na hrvatske), poglavito s područja beletristike. Tako se u razdoblju od 1945. do 1949. godine izdaje 19 svezaka slavenskih pisaca, u najvećem opsegu sovjetskih, koji se u razdoblju između dva svjetska rata gotovo uopće nisu pojavljivali u Matičnim edicijama.

³⁵ Z. Sremec, »Što je novi slavenski pokret i što hoće«, *Hrvatsko kolo*, Zagreb 1948., 1., 1.—11.

³⁶ Napominjem da je prvi poslijeratni rektor Zagrebačkog sveučilišta bio prof. Grga Novak, a potom dipl. ing. Andro Mohorovičić, a ministar prosvjete u vladi Hrvatske u razdoblju od 1946. do 1951. dr. Ivo Babić.

³⁷ Sveučilište se u svim arhivskim dokumentima spominje kao najzanemareniji segment idejnog rada i utjecaja.

Mogu se izdvojiti dva razloga za to: prvi, nepostojanje zbiljskoga interesa za znanost, na mjesto koje dolazi sve razrađenija politička indoktrinacija (znanost nije ni ulazila u prioritetne zadatke revolucionarne vlasti), i drugi, složen odnos spram inteligencije uopće.

Očito je da se nepostojanje interesa za znanost ili pak fenomenologijsko bavljenje proizvodnjom znanja nadoknađuje razradom složenoga organizacijskog sustava — zapravo agitpropovskog patronata nad znanostima.⁵⁶ Predodžba o revolucionarnoj preobrazbi svijeta kao jedino ispravnoj spotakla se najprije o odnos prema inteligenciji. O uklopivosti inteligencije u novi sustav ovisila je cjelina društvenih promjena, te se stoga, istodobno s diferenciranjem na osnovi stava spram Rezolucije Informbiroa, na Zagrebačkom sveučilištu naglašnije ističe problem nedostatka »ideologijski« kvalificiranoga nastavničkog kadra.

Borba »protiv buržoaskih, reakcionarnih i klerikalnih ostataka i utjecaja«, kako stoji u jednom⁵⁷ od tipičnih partijskih materijala iz tog vremena, odnosila se jednako i na sveučilišni kadar i na studente. Paradigmatičan je primjer tomu »općenita« ocjena nastavnog kadra na Zagrebačkom sveučilištu koju je dala Uprava Agitpropa CK SKH 1949. godine: »U sadašnjoj situaciji s obzirom na politički stav mogli bi nastavnike podijeliti u tri grupe. U prvu grupu spadaju oni nastavnici koji su i danas pristalice starog građanskog poretka, po svom idejno-političkom ubjedenju klerikalci, masoni, dekadenti u nauci. Oni izbjegavaju suradnju s nama i narodnim vlastima ali se boje otvoreno nastupati. U tu grupu spadaju najvećim dijelom stari nastavnici.

Drugu grupu sačinjavaju oni nastavnici a to je i najveći broj nastavnika koji prihvataju naš poredak kao činjenično stanje a s kojim se treba pomiriti.

U treću grupu spadaju oni nastavnici koji se pozitivno odnose prema našoj državi, aktivno surađuju u izgradnji zemlje, sa simpatijama se odnose prema Partiji i rade na liniji Narodnog fronta.«⁵⁸ Odnos prema inteligenciji na Zagrebačkom sveučilištu nije ipak po političkim implikacijama bio ni jednostavan ni izravan. Iako su političke izjave i ideologijski sudovi bili posve eksplicitni (»buržoaski ostatak«, dekadentstvo, malograđanština i sl.), nastojalo se da se za »revolucionarnu stvar« pridobiju istaknuta imena iz znanosti i kulture, tzv. pristalice staroga građanskog poretka.⁵⁹ Kako je inteligencija, u agitpropovskoj svijesti, smatra-

⁵⁶ Tako su posredstvom komunističke strukture za znanost bila zadužena posebna tijela u sustavu centralizirane vlasti na razini države (najprije Ministarstvo prosvjete, a potom komiteti osnovani pri Vladi FNRJ: Komitet za škole i nauku i Komitet za kulturu i umjetnost, odnosno Ministarstvo za nauku i kulturu. Prema: Lj. Korać, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji, 1943—1978*, Zagreb, 1981.

⁵⁷ A ISP, CK SKH, Instr. odjel, 1950., VIII.

⁵⁸ A ISP CK SKH, 1949., Izvještaj Agitpropa CK KPH CK KPJ od 2. ožujka 1949. (u potpisu M. Popović).

⁵⁹ No nesporno je da su mnogi istaknuti djelatnici iz znanosti i kulture svjesno sudjelovali u projektu revolucionarne preobrazbe. Primjerice, kada je 1947. godine objavljena revizija članstva Društva književnika Hrvatske, utvrđeno je da je od 69 primljenih članova i 7 primljenih kandidata u NOB-u aktivno sudjelovalo 25 ondašnjih članova i kandidata, a približan je broj njih djeleovao u pozadini ili na drugi način aktivno protiv fašizma (V. Nazor, J.

na nositeljem građanskog (a time i »reakcionarnog«) kontinuiteta, tradicijske svijesti i kulture, s pomoću njezine »nove« uloge trebalo je negirati građanski poredak i njegove vrijednosti. Nakon što joj je oduzeta vlastita pozicija individualnosti i kreativnosti, inteligencija tek ima pristati na »revolucionarnu teologiju i političko patronatstvo«⁶⁰.

Inzistiranje na revolucionarnom, politički »svjesnom«, nastavničkom kadru na Sveučilištu osjeća se poglavito u 1948. godini, kada počinje hitno osposobljavanje partijskoga kadra među nastavnicima. Uz »plansko proizvodnje kadrova«, »proizvodnja« socijalističke inteligencije postaje uvjet bavljenja znanošću, posebno »marksizmom-lenjinizmom« koji je od 1948. prvi »znanstveni« predmet na Sveučilištu.

Politička argumentacija zasnivala se na marksizmu kao duhovno-znanstvenom svjetonazoru, što je dovelo do izostanka znanstvenog konstituiranja predmetnih područja i razlaganja tradicionalnih disciplina; znanost je došla u poziciju drugog reda spram marksizma, a to je vodilo pragmatičkom utemeljenju Sveučilišta.

No ne može se previdjeti činjenica da je jezgra na Sveučilištu bila nepartijska, i da se tek po podacima iz 1950. godine opaža lagana tendencija porasta broja članova Komunističke partije među sveučilišnim djelatnicima. Te godine članova i kandidata Partije bilo je među studentima 22,28%, a među nastavnicima 14,2%.⁶¹ Među redovnim članovima fakultetskih vijeća bilo je malo članova Partije. Stoga, kada se nakon sukoba s Informbiroom zahtijevala posebna izjava lojalnosti od sveučilišnog kadra, izravni čin opredjeljivanja ticao se malobrojnih. U procesu tzv. čistki glavnu je ulogu imao Sveučilišni komitet, a prema jednom od dostupnih izvora⁶² u tijeku 1949. godine na Sveučilištu je iz KP isključeno 126 njezinih članova, i to poglavito s fakulteta tehničkih znanosti (102 člana KP). Premda su podaci o isključenima iz Komunističke partije zbog navodnog pristajanja uz Rezoluciju IB-a proturječni⁶³ (broj isključenih partijaca među studentima varira od 100 do 300), broj isključenih unutar nastavničkog kadra kreće se oko 5 (jedan profesor i četiri asistenta). Neovisno o broju isključenih, važan je sam čin diferencijacije. Upravo se tada zahtijeva zaoštavanje odnosa spram svih »otpadnika« sistema, jer Sveučilište treba »očistiti« od »antipartijskih elemenata«, »kolebljivaca« i »oportunističkih«. »Razni ustaški ostaci, mačekovci, klerofašisti nastupaju zajedno s pristalicama Rezolucije Informbiroa.«⁶⁴

Kaštelan, M. Franičević, J. Horvat i drugi). Spomenuti izvor, isto tako, ide i u prilog tezi da je privlačenje književnika »s druge strane«, u slučaju da nisu djelovali direktno »proustaški«, bio uzus djelovanja Društva književnika (riječ je o trećini od ukupnog broja članova), iako interpretacije o tome mogu biti različite. Prema: A ISP, RK, 1947., II., 23 (Odjeljak: Književnost i književnici u Hrvatskoj).

⁶⁰ Usp. S. Lasić, *Sukob na književnoj ljevici, 1928—1952*, Liber, Zagreb 1970., 245.—293.

⁶¹ A ISP, CK SKH, Instr. odjel, 1950., IX., Kratki izvještaj o stanju na Zagrebačkom sveučilištu.

⁶² Isto.

⁶³ Usp. podatke u A ISP CK SKH, Instr. odjel, 1950., IX., CK SKH, 1950., I., izv. broj 1062, Instr. odjel, 1950., XI.

⁶⁴ A ISP CK SKH, Instr. odjel, 1950., IX. (10), Kratki izvještaj o stanju na Zagrebačkom sveučilištu.

I dok se posebno s Trećim plenumom CK KPJ o problemima školstva u prosincu 1949. navješta »proizvođenje socijalističkog čovjeka« te daje idejni okvir Sveučilištu, »borba mišljenja« smješta se ipak izvan sveučilišnog kruga, iako su njezini protagonisti često bili sveučilišni ljudi. Uz Maticu hrvatsku i Sveučilište obnovljen je rad i Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti⁶⁵ sa sjedištem u Zagrebu. Po odluci ondašnjeg ministra prosvjete i kulture Ive Babića od 25. travnja 1946. godine, zadaća obnove Akademije povjerena je šestorici akademika (Albertu Bazali, Dragutinu Boraniću, Zeljku Markoviću, Marku Kostrenčiću, Franu Tućanu i Valj Vouku).⁶⁶ Kao privremeni odbor oni su obavili sve inicijalne radnje za njezinu djelatnost.

Uz agitpropovsku kontrolu⁶⁷, jer je to najznačajnija kulturna institucija, potvrđen je redovni sastav Akademije prema stanju od 10. travnja 1941. te izabrani novi članovi Akademije na početku 1947. Neki od njih bili su članovi u međuvremenu ukinute Jugoslavenske akademije, a trojica (među njima i Vladimir Nazor) i članovi Hrvatske akademije⁶⁸. Ubrzo potom na izvanrednoj glavnoj skupštini (4. ožujka 1947.) izabran je za predsjednika JAZU Andrija Štampar, a za potpredsjednika Miroslav Krleža.

Djelovanje Akademije kao najviše znanstvene i umjetničke ustanove Narodne Republike Hrvatske bilo je ponajprije otežano organizacijskim problemima i preinakama u konstituiranju (Zakon o Akademiji donijet je tek potkraj 1947.), i podređeno političkim zahtjevima vremena. Promicanje znanosti i umjetnosti, naročito s obzirom na prilike i potrebe hrvatskog naroda, prema novousvojenom Zakonu o Akademiji, u vremenu svjesne politizacije mišljenja politički je zahtjevno i mjerljivo. Činjenica je da se u tijeku 1947. godine (re)konstituiraju Akademijini odjeli, napose oni za humanističke znanosti i kulturnu baštinu, potičući znanstvene i umjetničke istraživačke projekte. Od 1947. aktivnije počinju djelovati Odjel za filozofiju i društvene nauke, u kojemu je posebnu ulogu imao Ferdo Čulinović, profesor Pravnog fakulteta, i Odjel za suvremenu književnost, u kojemu se pojavljuju gotovo sva relevantna spisateljska imena (Miroslav Krleža, Vladimir Nazor, Gustav Krklec, Dobriša Cesarić, a potom Marijan Matković, Petar Šegedin, Ervin Šinko). U sklopu reorganizacije konstituirani su i novi odjeli, kao Odjel za jezik i književnost i Odjel za likovnu umjetnost i muziku; Akademiji se priključuju Moderna galerija, Restauratorski zavod i Gliptoteka; na početku 1948. osniva se Institut za jezik i književnost.

⁶⁵ Tako osobitost njezina djelovanja nalaže razmatranje dužeg povijesnog razdoblja, ovdje se daju tek nužne informativne zabilješke. Radi boljeg uvida u kontinuirano djelovanje Akademije usp. knjigu: *125 godina Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1966.—1991.*, HAZU, Zagreb 1991.

⁶⁶ Prema: A ISP, F CK SKH, Agitprop, 1947., II., 17., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

⁶⁷ Koliko je Partija zadirala i u nadležnost Akademije vidi se iz razgovora o sastavu Predsjedništva Akademije koji je, prema navedenom partijskom izvornu, predložen i potvrđen u dogovoru s najužim partijskim vrhom Hrvatske (s V. Bakarićem). Usp. navedeni dokument iz 1947.

⁶⁸ Napominjem da je Hrvatska akademija bila ukinuta odlukom Predsjedništva AVNOJ-a od 3. veljače 1945.

Akademija se tih godina posebno orijentirala na izdavačku djelatnost i proširenje znanstvene i kulturne komunikacije u Hrvatskoj i šire, ali se u javnom životu nije mnogo oglašavala.

Izvjesno je da je moć utjecaja tradicionalnih kulturnih ustanova bila u nerazmjeru s njihovom pretpostavljenom društvenom i kulturnom ulogom. Neutralnost znanosti i kulture, koja bi imala biti temelj rada takvih institucija, u partijskim se krugovima smatrala preprekom koja se u pravilu »rješavala« marginalizacijom, sankcioniranjem mišljenja ili kadrovskim preinakama.

1.3. Premda se značenje i utjecaj određenih misaonih pravaca u duhovno-kulturnom prostoru mogu raspoznati tek u dužem vremenskom razdoblju, sam povijesni kontekst upućuje na neke parametre. To se posebno očituje u Hrvatskoj u vrijeme sukoba s Informbiroom, kada javni prostor obilježava tzv. oštar kurs spram svih drukčijih mišljenja, posebno onih »prozapadnih«, a istodobno ih navješta i konotira.

Razdoblje od 1948. do 1952. godine u Hrvatskoj važno je za raspoznavanje budućih dilema i nesporazuma tipičnih za pedesete godine, napose zbog utjecaja na građansku misao.

Sukob s Informbiroom, uz nasilnu patriotsku homogenizaciju, proširuje pojam »ideološke reakcije«. Uz »informbirovske elemente« i njihovu »antisocijalističku« platformu, »ideološkom« reakcijom postaje sve ono što Milovan Đilas kao agitpropovski autoritet navodi na Petom kongresu KPJ: misticizam, idealizam, dualizam, agnosticizam, solipsizam (filozofija); »izmišljeni« filozofski pravci: semantizam, personalizam, kritički realizam, egzistencijalizam; kubizam, nadrealizam (tzv. suvremena buržoaska estetika)⁶⁹.

Ukratko, bilo je to osporavanje svega što se u ondašnjoj svijesti percipiralo kao »prozapadno«, neovisno o značenju, filozofijskom smjeru ili pak kulturnoj pojavi. No kulturni prostor upućuje i na slojevitije analize. Jer, kao što se partijnost ni do kraja 1948. godine nije uspjela posve nametnuti hrvatskoj inteligenciji prema ždanovljevskom receptu⁷⁰, ni duhovni se utjecaji sa Zapada nisu dali nikakvim dekretom potpuno eliminirati. Ono što slikar Ferdinand Kulmer označuje »znanjem o postojanju drugog« kao izvorom intenziteta vlastitih opsjednutosti u tom vremenu,⁷¹ pretočeno na početku pedesetih u moderan, apstraktni i nereferencijalni izraz hrvatskog slikarstva, bilo je pritajeno, ali na različite načine prisutno.

No, s pedesetom godinom, usporedo s traženjem šifre autentičnog socijalizma, osjeća se prodor ideologijski »sumnjivih« ideja⁷² pokrećući dalekosežno — barem na razini fenomena — druge oslonce mišljenja.

⁶⁹ M. Đilas, *Peti kongres KPJ*, navedeni izvještaj, 1948., 302.—303.

⁷⁰ Usp. tekst B. Kašić, »Partijnost i socrealizam«, *Naše teme*, 1989., 10., 2700.—2709.

⁷¹ F. Kulmer, (razgovor vodio J. Denegri), *Moment*, 1988., 10., 23.

⁷² Od 1950. godine dolazi do uravnoteženijeg pristupa stranim autorima te otvaranja prema modernijim književnim strujanjima i filozofijskim orijentacijama sa Zapada. Istodobno, hrvatski časopisi poput *Hrvatskog kola* i *Republike* (dakle prije pojave čuvenih *Krugova* 1952.) počinju, uz prijevode, sve više tiskati osvrtne na sve što se zbiva na Zapadu.

Povijesno gledano, intencija se pomicala od javne ritualne diskvalifikacije utjecaja Zapada preko otvorenog sumnjičenja do prikrivene sumnjičavosti i pokušaja analitičkih razmatranja određenih pravaca ili njihovih istaknutih nositelja.

No vratimo se počecima. Kraj četrdesetih i početak pedesetih obilježavaju raspre na temu modernizam-realizam, što pripada više kulturnom sklopu, i egzistencijalizam, koji izaziva prvotno filozofske reakcije.

Problemska zaokupljenost temom modernizam-realizam imala je posebje određeno značenje: ovisno o ideologijskom stavu raditi na (de)legitimiziranju teorije odraza. Odnos prema tom načelnom pitanju pretočenom u stav spram društvene uloge stvaralaštva u pravilu se prepoznavao i kao pozicija u sporu što ga Tomislav Ladan na prijelazu u šezdesete određuje kao spor s prividno književnim oznakama za »stvarno neknjiževne pojave«⁷³. Ako je lucidnost njegove daljnje prosudbe (»Najzad, ako ima nešto pozitivno u desetogodišnjem suprotstavljanju modernizam-realizam, onda je to mogućnost da sudaranje dviju dogmi ne mora roditi treću«⁷⁴) suglasna sa slobodom stvaranja kao mjestom govora o umjetnosti, kako Vlatko Pavletić naznačuje krugovašku ulogu u afirmiranju moderne umjetnosti i slikarstva⁷⁵, nameće se pitanje prirode spora. U vrijeme kada *Hrvatsko kolo* objavljuje prijevode modernista, uz prezentaciju »nepoćudnog« Tina Ujevića, okupivši 1952. i Vesnu Krmpotić, Vlatka Pavletića, Ivana Slamniga i Milivoja Slavičeka, u sjeni Krležina referata na Drugom kongresu književnika Jugoslavije od 26. prosinca 1949. vode se rasprave među likovnim i književnim stvarateljima.

Nalog koji je u Krležinu govoru jezgrovito sročjen kao otklon od malograđanske estetike i znanosti, ali i od »šematizovane lijeve kominformističke fraze«⁷⁶, nije bio samo načelni problem. Unutar obzora idejno jedinstven a u osnovi neestetičke valorizacije⁷⁷, zabunu je već 1949. godine unio Petar Šegedin⁷⁸ tezom u Nacrtu referata za Drugi kongres Saveza književnika Jugoslavije. Naglašavajući upitnost kritike u svezi s ljudskim smislom (bogatstvom ljudskog bića ili ozbiljenom ljudskošću), autor smatra šifre »neprijatelj«, »dekadencija«, »šovinizam«, »buržoaski objektivizam« neproaktivnima za kritiku.

Objavlivanjem vlastitog stava, prema kojemu se dekadentstvo ne očituje uvijek kao formalizam niti je formalizam istovjetan s dekadentstvom⁷⁹, Šegedin je usprkos ostajanju u granicama tzv. marksističko-lenjinističke kritike postavio pitanje nekih drugih kriterija.

U nedostatku principijelne diskusije koja bi implicitno razmatrala problem poimanja realiteta u umjetnosti, posredovano su se pojavile tri ra-

⁷³ T. Ladan, »Još jedan dualizam«, *Književne novine*, 1961., 161., 5.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ V. Pavletić, »Borbe naše prošle i buduće«, *Književne novine*, 161., 1.

⁷⁶ M. Krleža, »Riječ u diskusiji na Drugom kongresu književnika Jugoslavije«, *Republika*, 1950., 1.

⁷⁷ Usp. T. Kermauner, *Zrec avangarde i njezin grobar*, Naprijed, Zagreb, 1980., 145.

⁷⁸ P. Šegedin, »O našoj kritici«, *Republika*, 1950., 1., 1.–17.

⁷⁹ Isto, 9.

zine prijevora: prva, koja se očitovala u svim segmentima borbe za slobodu umjetničkog stvaralaštva, i koja se najjasnije razabire u krugovaškoj generaciji (sličnu su ulogu u to vrijeme odigrali suradnici oko *Besede* u Ljubljani i oko *Svedočanstava* u Beogradu); drugu čini — nakon osude ždanovizma — stvaranje pozicije autohtone umjetnosti u socijalizmu, koja je univerzalnost ljudskih vrijednosti argumentirala projektom komunističke utopije (za ilustraciju mogu se navesti stavovi u polemici između Miroslava Krleže i Rudija Supeka); treća je razina promicanje smisla tzv. suvremenog senzibiliteta u stvaralaštvu i, u skladu s tim, slobode stvaralaštva kao pluraliteta.

Izvjesno je da se »sumnjivi Zapad« testirao upravo na pitanju odnosa spram modernizma (apstraktnog slikarstva, larpurlartizma, kubizma, nadrealizma i dr.), o čemu svjedoče i plenumi književnika i plenumi Partije na kojima ideolozi izravnim pritiskom prokazuju i diskvalificiraju utjecaje sa Zapada, provodeći tzv. selekciju. Prva aluzija na problem selekcije, koja je naposljetku dovela i do postupnog nestajanja časopisa s javne scene (što se dogodilo i zagrebačkim *Krugovima*), poklapa se još sa službenim odbacivanjem sovjetske ždanovštine na prijelazu u pedesete. Prijepor »realizam-modernizam« otvoren je u okrilju konfuznog razumijevanja ždanovizma, kad se pod realizmom — neovisno o značenju te riječi — razumijeva ideja partijnosti stavljena iznad umjetnosti. Primjer je za to i stajalište Grge Gamulina, koji je impresionizam u slovenskom slikarstvu označio kao parolu protiv socijalističkog realizma (i socijalizma).⁹⁰

Za hrvatsku scenu karakteristično je tumačenje Rudija Supeka i Miroslava Krleže, odnosno njihov spor oko razumijevanja umjetnosti. Ostavljajući po strani odgonetanje cijelog spora⁹¹ čije značenje nadilazi problem o kojemu je riječ, zanima nas argumentacija društvenosti (novo pozicioniranje) umjetnosti naspram larpurlartizma (simbolizma, ekspresionizma i dr.). U čemu je bliskost novih shvaćanja, zbog koje su se, neovisno o polujavnom i polutajnom suprotstavljanju, obojica i ne htijući našla oko iste ideje? Ono što začuđuje u privrženosti ideji »novog« svijeta (socijalizma), prema kojoj je sloboda umjetničkog bića imanentna slobodi humanizirajućeg svijeta, više je kontradikcija vlastita djelovanja nego vlastitog stava. Apsurdnim se čini da upravo promicatelji slobode javnog djelovanja i osobnog prava na nj, dakle i slobode umjetničkog iskaza, naoko uspostavljaju granice umjetničkog u dodiru s drukčijim (impresionizmom, simbolizmom).

Paradoks se ne da razumjeti toliko iz činjenica koje bi logično dovele do dogmatskog opredjeljenja, koliko, čini se, iz shvaćanja imanentnosti te

⁹⁰ G. Gamulin, »Na temu impresionizma«, *Književne novine*, 1950., 16., 3.—4.

⁹¹ Pregledom javne tiskane dokumentacije moguće je odrediti povijesne točke spora: Kongres književnika u Ljubljani 1952. i Plenum (izvanredni) Saveza književnika 1954.; nestanak *Pogleda* sa zagrebačke scene; odnos spram modernizma u umjetnosti (Krleža je za primjer uzeo apstrakciju u slikarstvu a Supek simbolizam u književnosti); odnos spram Plehanova kojemu je Supek bio naklonjeniji; problem monopola u kulturi. No, kako govoriti o istini tumačenja ako su sva značenja očito kontekstualna?

leologije kao središta »stvaralačkog« marksizma. Stoga su mjerodavniji

motivi i argumentacija pozicije nego niz citata⁸² o dekadentnoj i »ništavnoj« umjetnosti. To su: ideja humaniteta s idejom slobode umjetničkog stvaranja, sudbina socijalizma kao utopijskog projekta i motivacija umjetničkog djela u suglasju s »pozivom« stvaratelja. S tim su u svezi i pitanja koja je Supek postavio sebi (i Krleži) u jednoj neizravnoj polemici, prema Krležinu govoru 1952. godine: 1) u kakvoj je vezi preuzimanje građanske estetike s marksizmom kao pogledom na svijet; 2) jesu li estetska shvaćanja »neka vrsta historijskog pokušaja« što ga ideologije po svojem ukusu odbijaju ili prihvataju, i 3) ima li umjetnost neku ideologijsku ulogu?⁸³

Na pitanje je li temeljno određenje umjetnosti sloboda, Krleža je eksplicitno odgovorio na Ljubljanskom kongresu u listopadu 1952., promičući nuždu autonomije umjetničkog čina kao njemu imanentnu⁸⁴. No princip apsolutne slobode umjetničkog stvaranja za Krležu je uvijek korelirao sa sadržajnošću umjetničkog djela. Zbog toga on na Plenumu 1954. godine ne odstupa od slobode kao načela, već afirmira tu vezu, zagovarajući koncept kulture kojom se ona ima braniti, samosvojnost spram raznih »pomodnih« zapadnoeuropskih smjerova i utjecaja.

Doseg umjetničke slobode koji se proširivao upravo raznorodnim modernističkim umjetničkim eksperimentiranjem (u poeziji i u likovnoj umjetnosti) demantirao je zapravo i Krležu i Supeka. Za razliku od atmosfere primjerice u Beogradu, gdje se sloboda kulture očitovala najčešće burnim raspravama o slobodi umjetnosti u tisku, ili pak one u Ljubljani, gdje je mnogome vladao »kocbekijanski duh« (Edvard Kocbek posebno je svojim novelama tih godina pokazao pripadnost tzv. zapadnom egzistencijalističkom krugu), zagrebačka je scena drukčija.

Može se prilično sigurno ustvrditi da je snaga duhovnih i idejnih polarizacija ovdje izravnija u umjetničkoj zbilji i djelima nego u polemici-

⁸² Supek se negativno odredio spram moderne umjetnosti kada je nasuprot Krleži ustao u obranu Plehanova (1953.), označivši larpurlartizam kao dekadenciju s motivima iracionalizma, skepticizma i individualizma prigodom kritike umjetničkog programa Exat 51 (među ostalim, usp. R. Supek, »O neaktuelnosti larpurlartizma«, *Pogledi*, 1952., 5., 297.—312.), nazivajući ga »idealističkim subjektivizmom«, te u odnosu prema egzistencijalizmu kao filozofiji života takve umjetnosti. No, već oko sredine pedesetih Supek je napravio pomak stavom da se umjetnost kao totalitet životnih manifestacija ne može ograničiti samo na klasne odnose. Krležin je stav, čini se, najpotpunije iskazan u istupu na Plenumu književnika 1954. (M. Krleža, »Referat na Četvrtom izvanrednom plenumu Saveza književnika«, *Republika*, 1954., 11, 829.—857.) u kritici Kandinskog i Murtića — metaforički u poziciji »insekta« kao obostranim subjektivizmom, ali i težom o politici kao čovjekovu usudu. Svoja gledišta tada potkrepljuje onima iz 1920. godine o kojima je pisao pod naslovom Majmunisanje Zapada. »Nije riječ o tome da se načelno negira nešto što je 'moderno' — kao lijevi ili desni pojam, — nego je riječ o tome da se negira nešto što predstavlja dosadno prepisivanje već davno izgovorenih tekstova, da se to prepisivanje krsti revolucijom u umjetničkom stvaranju« (Isto, 846.).

⁸³ Navedeni tekst, 1952., 297.—312.

⁸⁴ M. Krleža, Govor na Kongresu književnika u Ljubljani (5. X. 1952.) prema: M. Krleža, *Eseji I.*, Oslobođenje, Sarajevo 1973., 297.—337.

kim aspektima »prizivanja« modernosti. Potkraj 1951. Exat⁵⁵ na tragu zapadnoeuropskih apstraktnih pokreta i grupa svojim Manifestom zahtijeva legitimnost apstraktne umjetnosti, jednako kao i prvom izložbom još u ožujku 1951., jasno raskidajući sa socrealizmom. Uz ideje konstruktivizma, neoplasticizma i geometrijske apstrakcije, za koje se Exat zalagao, na rubu eksperimentalnog senzibiliteta bitno je djelovanje i Ante Motike, lirska apstrakcija Ferdinanda Kulmera, »Doživljaji iz Amerike« Ede Murtića izloženi u veljači 1953.

Tako je povijesno iskustvo na strani zagovaratelja ideologijski neovisne, načelne pozicije pluraliteta izrečene u Manifestu prvog broja *Krugova*⁵⁶. U tekstu, koji je bio svojevrsan programski akt za umjetnost, negirajući važnost zlorabljenih pojmova (realizma i modernizma), Vlatko Pavletić založio se za bogatstvo kulturnih iskušenja, množinu pravaca i ideja: »A nova umjetnost treba tek da se rodi«, kaže on, i zatim: »Dijalektički materijalizam? Socijalistički? Realizam apsurdna? Ili jedan od izama? ... Čitava rizma papira! Programi, pravci i firme najmanje su važni.«⁵⁷

Od teorijskih utjecaja najintrigantniji je zacijelo bio egzistencijalizam, premda su njegova najznačajnija postignuća na prijelazu u pedesete tek djelomice dostupna.

Rudi Supek svojom knjigom *Egzistencijalizam i dekadencija*⁵⁸, tiskanom 1950., naznačuje i prve nagovještaje kritike egzistencijalizma. »Građanski individualist«, »građanska ideologija«, »građanska klasa« i »Zapad« kao mjesto/cjelina građanske kulture, pojavljuju se kao buržoaski pojmljena paradigma, apriorno kvalificirana dekadentnom i bezvrijednom. Po Supekovim riječima, egzistencijalizam je novi modni trend Zapada, točnije, »nova reakcija buržoazije na situaciju«, te stoga »krajnji oblik dekadencije građanskog humanizma«. Analiza, koja se referira na ideje Kierkegarda, Nietzschea, Heideggera i Sartrea, prepletena je s moralnim i ideologijskim napucima svedenim ukratko na želju da se prekine s »prošlom građanskom kulturom« u socijalizmu. Argumentacija koja se pritom upotrebljava, tipična za duhovna strujanja pedesetih godina, govori o »krizi građanskog identiteta«. Ako se izuzmu neke kategorije iz »opusa« egzistencijalizma poput slobode, čovjeka i odnosa spram drugoga, koje nalazimo u početnim analizama, sam pojam filozofije egzistencije (ili misao o njemu) kao da je sekundaran. Ili, problem odnosa spram egzistencijalizma bitan je prvenstveno zbog afirmacije kolektivizma kao glavnog argumenta prije odbijanja nego razlikovanja, pri čemu

⁵⁵ Manifest Exata potpisali su bili arhitekt B. Bernardi, Z. Bregovac, I. Picelj, Z. Radić, B. Rašica, V. Richter, A. Srncić i V. Zaharović (Z. Rus, 1985.). Usp. Z. Rus, *Apstraktna umjetnost u Hrvatskoj I.*, Logos, Split, 1985., 29.—30.

⁵⁶ V. Pavletić, »Neka bude živost (fragmenti iz eseja Umjetnost i sloboda)« *Krugovi*, 1952., 1., 1.—8.

⁵⁷ Isto, 3.

⁵⁸ Riječ je naime o dva eseja: »Osvrt na egzistencijalizam« i »Dekadencija osjećanja u građanskoj umjetnosti«, u knjizi *Egzistencijalizam i dekadencija*, u kojima autor, prema uvodnim riječima, ukazuje na »utjecaj buržoaskog individualizma na dekadenciju u građanskoj kulturi i umjetnosti«. Usp. R. Supek, *Egzistencijalizam i dekadencija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950.

se analize ili pak moguće usporedbe svode na izvanteorijske, nepodobne za samo mišljenje.

Od početka je orijentacija analize na fenomen egzistencijalizma bila »osuđena« na ideologijsko viđenje, iako se slijedom interpretacije ne može previdjeti i pozitivna fenomenska podloga koja dokučuje predmet. Apriorna kritičnost spram svega što je suprotno revolucionarnoj preobrazbi svijeta uplitala se u disciplinarni nivo analize, zbog čega se sam predmet zapliće u moralizatorske kritike egzistencijalističke nakane kapitalističkog poretka ili u semantičku zbrku oko individuum, buržuja i subjekta građanskog svijeta. Dok je oštrica kritike egzistencijalizma u krajnjoj konzekvenciji podudarna sa stavom koji Marijan Tkalčić kao uputu izriče u tekstu tiskanom 1951. godine u Zborniku radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, *Egzistencijalizam (Kierkegaard — Heidegger — Sartre)*: »smutiti, osloboditi revolucionarni zaokret organiziranog proletarijata i tako produljiti agoniju građanskog društva«, pitanje prosudbe egzistencijalne naravi svijeta, uz definiranje mjesta subjekta, podliježe različitim tezama i pojmovima.

Što se dakle, rabi, kao krušni dokaz »unutrašnjeg rasapa« poretka kojemu je filozofija egzistencije tek odraz ili pak ideologija (teorija odraza bila je implicitno uključena u pristup egzistencijalizmu), a protivno ideji socijalističkog napretka? Na prvom je mjestu nejasnoća i semantička zbrka oko pojma individuum očita već u prvim kritikama egzistencijalizma, kada se radi kolektiviteta, koji se nameće kao subjektivitet socijalizma (ili subjektivitet jednako kolektivitet) i jedino meritorno načelo, osporava individuum. Pojam individuum u osnovi je mjesto negativne identifikacije građanskog poretka, te se i sam kôd riječi uspostavlja kontekstualnim znakovima i sintagmama od kojih mnoge imaju tzv. psihološku oznaku ili sugeriraju sporan etički postulat. Individuum tako dobiva atribute »građanina«, »malograđanina«, »sebičnosti«, »bolesti«, »nezdave eroiike«, »buržuja«, a i društvo koje se zasniva na njemu definira se sintagmom »malograđanskog individualizma«.

Kritika subjekta u nizu isprepletenih pojmova (građanina, buržuja i individuum) obznanjuje se na početku pedesetih ponajprije kritikom Sartreove filozofije egzistencije i francuskoga egzistencijalističkog kruga, a manje kritikom Sorena Kierkegaarda, Martina Heideggera i Karla Jaspersa. Analiza novovjeke subjektivnosti nije toliko radikalna koliko neoslobodena od mnoštva refleksivnih metafora vezanih uz načelo kolektivnog »moralizma«. Ovo potonje posebno je bilo očigledno u kritici egzistencijalističke književnosti kad su se pojavili prvi prijevodi Camusova *Stranca* i *Kuge* 1951. i 1952. godine te Sartreovih djela: *Dvije drame. Nesahranjeni mrtvaci. Bludnica* (1951.) i *Mučnina* (1952.)⁹⁰.

⁹⁰ M. Tkalčić, *Egzistencijalizam (Kierkegaard — Heidegger — Sartre)*, Zbornik radova FF Sveučilišta u Zagrebu, 1951., 1., 28.

⁹¹ Indikativno je da se prvi prijevod Sartreova osnovnog egzistencijalističkog djela *L'Existentialisme est un Humanisme* iz 1946. god. pojavljuje tek 1964. god. u prijevodu V. Sutlića, a isto tako u pedesetim godinama nema prijevoda ni K. Jaspersa ni S. Kierkegaarda. Zanimljivo je da je prvi hrvatski prijevod M. Heideggera bio onaj *O biti umjetnosti* (orig. *Der Ursprung des Kunstwerkes. Wozu Dichter?*) D. Pejovića i D. Grlića iz 1959.

Sustavnije kritičke analize egzistencijalizma javljaju se kasnije, uz razradu čovjekove biti i bitka unutar građanskog svijeta (posebno u napisima Vanje Sutlića), kada pozivanje za vlastitim izrazom i promišljanjem čini sastavni dio hrvatskoga kulturnog prostora pedesetih godina.

SUMMARY

IDEOLOGICAL TRENDS IN CROATIA FROM 1948 TO 1952

Despite general historical examination of the struggle of the Yugoslav Communist leadership with the Information Bureau, the ideological currents in Croatia directly connected with this issue have not been adequately and fully researched. This article points out the complexity of the ideological scene in Croatia; on the one hand, ideological changes in Croatia reflected the conflict in the Information Bureau; on the other hand, those changes were related to the individuality, internal structure, and tensions of Croatian cultural circles. The article therefore analyzes the position and role of traditional national institutions such as Matica Hrvatska, the University of Zagreb, and the Yugoslav Academy of Science and Art and partly illuminates the role of the Croatian diaspora in *Hrvatska revija*.

Although the so-called »harsh course« was pursued against alternative opinion, urban circles continued to influence cultural events in Croatia. The purpose of this paper is to examine the basis of the battles fought, especially in connection with cultural and artistic freedom.